

УДК 811.161.3'342+811.112.2'342

Л.М. Казлянка

ВАКАЛІЗМ БЕЛАРУСКАЙ І НЯМЕЦКАЙ МОЎ І ЛЕКСІКАГРАФІЧНАЯ ПРАКТЫКА (НА МАТЭРЫЯЛЕ СЛОЎНІКАЎ ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ ХХ СТ.)

На матэрыяле беларускіх слоўнікаў першай паловы ХХ ст. праводзіцца параўнальны аналіз фанетычных сістэм беларускай і нямецкай моў, вывучаюцца спосабы вакальнай субстытуцыі ў нямецкіх лексічных запазычаннях з мэтай абагульнення практычных падыходаў пры лексікаграфічным апісанні германізмаў.

Адаптацыя запазычанняў нямецкага паходжання ў сістэме беларускай мовы часцей за ўсё выклікае змены на фанетычным узроўні. Паколькі гукавая сістэма мовы з'яўляецца першаснай, а пісьмовая – другаснай, пры запазычанні варта карыстацца прынцыпам дасягнення фанетычнай блізкасці да арыгінала. Фаналагічныя сістэмы разглядаемых моў настолькі спецыфічныя, што многія гукі нямецкай мовы не знаходзяць дакладных адпаведнікаў у беларускай.

Звернемся непасрэдна да запазычаных слоў з германскай групы моў, у прыватнасці, нямецкага і галандскага паходжання, якія даюцца на старонках “Беларуска-расійскага слоўніка” М. Байкова і С. Некрашэвіча (1926), “Маскоўска-беларускага слоўніка” братоў М. і Г. Гарэцкіх (1920), “Практычнага расійска-беларускага слоўніка” М. Байкова і М. Гарэцкага (1924), “Невялічкага беларуска-маскоўскага слоўніка” М. Гарэцкага (1921), “Руска-беларускага слоўніка” пад рэдакцыяй А. Александровіча (1937).

У нямецкай мове галосных фанем у тры разы больш, чым у беларускай. Гэта тлумачыцца тым, што такія ўласцівасці галосных гукаў, як даўжыня і кароткасць, выконваюць у нямецкай мове сэнсаадрознівальную функцыю.

Аднак гукавы дыяпазон галосных беларускай мовы колькасна большы, паколькі ў беларускай мове галосныя падвяргаюцца як колькасным, так і якасным зменам пад уплывам суседніх гукаў і націска. У нямецкай мове існуе толькі колькасная змена (рэдукцыя) ненаціскных галосных.

У нямецкай мове ёсць лабіялізаваныя галосныя пярэдняга рада, якія адсутнічаюць у беларускай мове. Сістэма галосных фанем нямецкай мовы складаецца з 15 простых фанем (манафтонгаў) *Q, R, ε, ε:, e:, I, i:, V, u:, O, o:, γ, y:, œ, ø:, ə* і 3 складаныя фанемы (дыфтонгаў) *ae, ao, Oø*. Галосныя пярэдняга рада падзяляюцца на нелабіялізаваныя *ι, i:, ε, ε:, e:* і лабіялізаваныя *υ, y:, œ, ø:*. Амаль усе галосныя задняга рада *υ, u:, o, o:* – лабіялізаваныя, нелабіялізаванымі галоснымі задняга рада з'яўляюцца толькі *ɑ:, ɑ*. Да галосных верхняга пад'ёму адносяцца гукі *υ, u:* і *ι, i:*, *υ, y:*. Сярэднім пад'ёмам характарызуюцца гукі *o, o:* і *ε, ε:, e:*, *œ, ø:*. Галоснымі ніжняга пад'ёму з'яўляюцца *ɑ:, ɑ*.

У беларускай мове налічваецца шэсць асноўных галосных фанем: *ɑ, o, e (э), i, y, ы;* з іх *o, y* лабіялізаваныя, а астатнія нелабіялізаваныя. Да галосных пярэдняга рада належаць *э, i*, сярэдняга – *ы, ɑ*, задняга – *у, o*. Галоснымі верхняга пад'ёму з'яўляюцца *i, ы, y;* сярэдняга пад'ёму – *э, o*, ніжняга пад'ёму – *ɑ*.

Адрозненні галосных нямецкай мовы ад галосных беларускай мовы можна звесці да наступных асноўных момантаў:

1. Даўжыня ў спалучэнні з большай закрытасцю, як адпаведна і кароткасць у спалучэнні з большай адкрытасцю, з'яўляюцца фанематычнымі прыкметамі ў нямецкай

мове. У беларускай мове даўжыня і ступень кароткасці не маюць сэнсаадрознівальнай функцыі.

2. Сістэма фанем нямецкай мовы налічвае чатыры лабіялізаваныя галосныя пярэдняга рада. У беларускай мове няма аналогіі гэтым гукам.

3. Галосныя нямецкай мовы вымаўляюцца з вялікай напругай маўленчага апарату.

4. Доўгія і кароткія галосныя нямецкай мовы адрозніваюцца спосабам прымыкання да наступнага зычнага. Па гэтай прычыне кароткія галосныя магчымыя толькі ў закрытым складзе, г. зн. у складзе, які заканчваецца на зычны. Доўгія галосныя сустракаюцца часцей за ўсё ў адкрытым складзе, які заканчваецца на галосны.

5. Для галосных, якія стаяць у пачатку слова або кораня, характэрны так званы цвёрды прыступ, які ўказвае на выразную мяжу паміж словамі, надаючы нямецкаму вымаўленню адрывістасць, не ўласціваю беларускай мове.

6. У нямецкай мове існуюць тры дыфтонгі *ae*, *ao*, *ow*. Дыфтонгі ў нямецкай мове функцыянуюць як адна моўная адзінка, адна фанема. Першы галосны дыфтонга націскны і вымаўляецца выразна, другі галосны ненаціскны і недастаткова ясны па якасці.

Перадача нямецкіх галосных фанем выклікае пэўныя цяжкасці з-за наяўнасці істотных разыходжанняў як у якасных, так і ў колькасных адносінах.

У беларускамоўным прамаўленні нямецкія галосныя варта перадаваць адпаведна фанетычнаму прынцыпу. У тых выпадках, калі ўжыванне дадзенага прынцыпу ў значнай меры скажае вымаўленне нямецкага слова, варта звярнуцца да традыцыйнай перадачы запазычанняў або скарыстаць метады транслітарацыі.

Шэраг нямецкіх галосных гукаў вызначаецца традыцыйным лацінізаваным вымаўленнем у іх беларускай інтэрпрэтацыі: *a > a*, *o > a*, *o*, *e > e*, *э*, *i > i*, *ы*, *u > y*. Такая перадача абумоўлена тым, што артыкуляцыйная база беларускай мовы падобная да норм вымаўлення гэтых галосных у мове-крыніцы. У дадзеным выпадку транскрыпцыйныя правілы перадачы нямецкіх гукаў супалі з транслітарацыйнымі спосабамі іх засваення.

Нямецкія галосныя фанемы [R] і [a] адрозніваюцца адна ад адной даўжынёю і прыналежнасцю да рада. Фанема [R] – доўгі цёмны нелабіялізаваны галосны сярэдняга рада ніжняга пад'ёму языка, а фанема [a] – кароткі светлы галосны пярэдняга рада ніжняга пад'ёму языка. У беларускай мове толькі адна фанема [a] – гэта нелабіялізаваны галосны задняга рада ніжняга пад'ёму, які адрозніваецца ад нямецкіх фанем фаналагічнымі прыкметамі колькасці і асаблівасцямі артыкуляцыі. Па тэмбры нямецкія галосныя адрозніваюцца ад беларускіх. Нямецкае [R] мае нізкі цёмны тэмбр, а нямецкае [a] – высокі светлы тэмбр. Беларускае [a] займае па тэмбры прамежкавае становішча паміж імі. Графічна галосныя фанемы [R] і [a] у нямецкай мове абазначаюцца літарамі: **a** (*Abschlag* – *абишлаг* (РБС-37), *Anschlag* – *анишлаг* (РБС-37)), **ah** (*Wahrung* – *варункі* (НБМС-21, БРС-25), *Stahl* – *сталь* (РБС-37)), **aa** часцей у словах галандскага паходжання (*vaarwater* – *фарватэр* (РБС-37), *admiraal* – *адмірал* (РБС-37), *Staat* – *штат* (РБС-37), *Saal* – *зала* (РБС-37)). У беларускай мове гэтыя галосныя перадаюцца гукам [a]. Гук [a] узнікае і як варыянт фанемы [o] у выніку дзеяння закона акання: *герцаг* (РБС-37) < *Herzog*, *камандзіраваць* (РБС-37) < *kommandieren*, *камендатура* (РБС-37) < *Kommandantur*, *салдат* (РБС-37) < *Soldat*, *матор* (РБС-37) < *Motor*, таксама на месцы [e] у выніку якання: *памяранец* (БРС-26) < *Poteranze*. Пасля палаталізаванага л гук [a] перадаваўся графічна праз літару **я**: *глянс* (БРС-26), *глянц* (РБС-37) < *Glanz*, *клямка* (БРС-26, РБС-37, НБМС-21, МБС-20, БРС-25) < *Klam*, *пляц* (БРС-26, РБС-37, МБС-20, БРС-25) < *Platz*, *шыяк* (БРС-26) < *Schlag*.

Нямецкія галосныя фанемы [o:] і [O] адносяцца да лабіялізаваных галосных задняга рада сярэдняга пад'ёму. У беларускай мове ёсць толькі адна фанема [o], якая адрозніваецца ад нямецкіх галосных фаналагічнымі прыкметамі колькасці і якасці і асаблівасцямі артыкуляцыі. Графічна галосныя фанемы [o:] і [O] абазначаюцца літарамі: **o** (*Torte – торт (РБС-37), Stock – шток (РБС-37)*), **oh** (*Bohrer – бур (РБС-37)*) **oo** – часцей у словах галандскага паходжання (*loodsman – лоцман (РБС-37), bootsman – боцман (РБС-37)*), **ow** – у нямецкіх імёнах славянскага паходжання (у даследуемых даведніках нямецкіх запазычанняў не зафіксавана). У беларускай мове да рэформы 1933 г. у словах нямецкага паходжання з фанемамі [o:] і [O] было зафіксавана “оканне”, што значна прыблізіла гэтыя словы да іх этымонаў: *абонэнт (ПРБС-24) < Abonnet*. Пасля пастановы 1933 г. ненаціскны галосны [o] пачалі перадаваць праз [a]: *абанент (РБС-37) < Abonnet, правіант (РБС-37) < Proviant, пратэст (РБС-37) < Protest*. Зафіксаваны адзінкавыя прыклады замены манафтонга [o:] графемаю у: *бур (РБС-37) – Bohrer, каструля (РБС-37, МБС-20) – Kasserolle*.

Субстытуцыя нямецкіх галосных [a] і [o] беларускімі гукамі [a], [o] не прывяла да дыферэнцыяцыі іх у мове-рэцыпіенце.

Нямецкія галосныя фанемы [u:] і [v] адносяцца да лабіялізаваных галосных задняга рада верхняга пад'ёму. Яны адрозніваюцца адзін ад аднаго даўжынёю і якасцю. Фанема [u:] – доўгі закрыты галосны, а фанема [v] – кароткі адкрыты галосны. У беларускай мове толькі адна фанема [u] – лабіялізаваны галосны задняга рада верхняга пад'ёму, які адрозніваецца ад нямецкіх фанем фаналагічнымі прыкметамі колькасці і якасці і асаблівасцямі артыкуляцыі. Графічна галосныя фанемы [u:] і [v] абазначаюцца літарамі: **u** (*Brucke – брук (БРС-26, РБС-37, НБМС-21, МБС-20, БРС-25), Luzerne – люцэрна (РБС-37)*), **uh** (*Fuhre – фура (МБС-20, РБС-37), Fuhrmann – фурман (БРС-26, РБС-37, НБМС-21, МБС-20, БРС-25)*). Перадача нямецкіх фанем [u:] і [v] беларускай фанемай [u] фактычна адпавядае асаблівасцям вымаўлення гэтай фанемы ў мове-крыніцы: *варункі < Wahrung (НБМС-21, БРС-25), культу́ртра́гэр < Kulturträger (РБС-37), маршру́т (РБС-37) < Marschroute*. Субстытут **ю** з'яўляецца вынікам блізкасці гукавога значэння нямецкіх графем **u** і **ju** і беларускай графемы **ю**: *флюс (РБС-37) < Fluss, ад'юта́нт (ПРБС-24) < Adjutant, ювэлі́р (МБС-20) < Juwelier, ю́нга (РБС-37) < Junge*. Зафіксаваны толькі адзін прыклад замены манафтонга [u:] графемаю **а**: *фанера (РБС-37) < Furnier*.

Нямецкія галосныя фанемы [i:] і [I] – гэта нелабіялізаваныя галосныя пярэдняга рада верхняга пад'ёму языка. Яны адрозніваюцца адзін ад аднаго даўжынёю і якасцю. Фанема [i:] – доўгі закрыты галосны, а фанема [I] – кароткі адкрыты галосны. У беларускай мове толькі адна фанема [i] – нелабіялізаваны галосны пярэдняга рада верхняга пад'ёму, ад якога нямецкія фанемы адрозніваюцца фаналагічнымі прыкметамі колькасці і якасці і асаблівасцямі артыкуляцыі баз. Графічна нямецкія галосныя фанемы [i:] і [I] абазначаюцца літарамі: **i** (*Abriss – абрыс (БРС-26, РБС-37, БРС-25), Viwack - бівак (РБС-37), Griff – грыф (РБС-37)*), **ih** (у даследуемых даведніках нямецкія запазычанні не зафіксаваны), **ie** (*Offizier – афіцэр (РБС-37), votieren – ватыраваць (РБС-37), Karnies – карніз (РБС-37, МБС-25)*). Прыкметнай асаблівасцю многіх запазычаных слоў у беларускай мове з'яўляецца наяўнасць у іх цвёрдых зубных зычных перад галосным пярэдняга рада [i]. Такая цвёрдасць зычных на пісьме абазначалася літарай **ы** пасля адпаведнага зычнага: *абрыс (БРС-26, БРС-25, РБС-37) < Abriss, вентыль (РБС-37) < Ventil, грыф (РБС-37) < Griff, дрэль (РБС-37) < Drille, матрыца (РБС-37) < Matrizе, пры́нц (РБС-37) < Prinz, пры́арытэ́т (РБС-37) < Priorität, цыркуля́р (РБС-37) < Zirkular, кронцырку́ль (РБС-37) < Kronzirkel*, а пасля іншых зычных праз **i**: *адміра́л (РБС-37) < admiraal, архіва́рыус (РБС-37) < Archivarius*,

афіцыёз (РБС-37) < *Offiziös*, бівак (РБС-37) < *Biwack*, візіраваць (РБС-37) < *visieren*, нейзільбер (РБС-37) < *Neusilber*, шапірограф (РБС-37) < *Schapirograph*, шпіндэль (РБС-37) < *Spindel*. Пэўныя цяжжасці ўзніклі пры адаптацыі манафтонга **ie**, які перадаваўся ў беларускай мове варыянтамі: **i** (*бамбардзір* (РБС-37) < *Bombardier*, *лавіраваць* (РБС-37) < *lavieren*, *ювелір* (РБС-37) < *Juwelier*); **ы** – пасля цвёрдых зычных: (*балатыраваць* (РБС-37) < *ballotieren*, *дыля* (БРС-26, НБМС-21) < *Diele*, *панцыр* (БРС-26, РБС-37, ПРБС-24) < *Panzier*); графемаю **е**: *манер* (РБС-37, БРС-26, МНС-20) < *Manier*, *фанера* (РБС-37) < *Furnier* і графемаю **э** (*афіцэр* (РБС-37) < *Offizier*). Беларускі субстытут **i** фактычна адпавядае асаблівасцям вымаўлення [i:] у мове-крыніцы.

Нямецкія галосныя фанемы [e:], [ɛ] і [ɛ:] – гэта нелабіялізаваныя галосныя пярэдняга рада сярэдняга пад’ёму языка. Яны адрозніваюцца адзін ад аднаго даўжынёю і якасцю. Фанема [e:] – доўгі закрыты галосны, фанема [ɛ] – кароткі адкрыты галосны, фанема [ɛ:] адрозніваецца ад фанемы [e] толькі колькасцю, гэта доўгі галосны. У беларускай мове толькі адна фанема [э] – нелабіялізаваны галосны пярэдняга рада сярэдняга пад’ёму. Нямецкія галосныя фанемы [e:], [ɛ] і [ɛ:] графічна абазначаюцца літарамі: **eh** (*Behemoth* – *бегемот* (РБС-37)), **ee** часцей у словах галандскага паходжання (*Reed* – *рэйд* (РБС-37), *Boegseeren* – *буксір* (РБС-37)), **ä** (*Souveränität* – *суверэнітэт* (РБС-37), *Käpfer* – *канёр* (РБС-37)), **äh** (*Späher* – *шпег* (БРС-26, НБМС-21, МБС-20)), **e** (*Wechsel* – *вэксаль* (БРС-26), *Kredit* – *крэдыт* (РБС-37, МНС-20)), а ў беларускай мове перадаюцца літарамі **е**: *агентура* (РБС-37) < *Agentur*, *абонент* (РБС-37) < *Abonnet*, *вальдшнеп* (РБС-37) < *Waldschnepfe*, *вентыль* (РБС-37) < *Ventil*, *сценьга* (РБС-37) < *steng*, **э**: *гэбель* (БРС-26) < *Hebel*, *аўтарытэт* (РБС-37) < *Autorität*, *дэк* (РБС-37) < *Decke*, *крэндзель* (РБС-37) < *krengel*, *пратэст* (РБС-37) < *Protest*, **а**: *канёр* (РБС-37) < *Käpfer*, *прас* (БРС-26, РБС-37, НБМС-21, МБС-20) < *Presse* і спалучэннем **эй**: *рэйд* (РБС-37) < *Reed*.

Нямецкія галосныя фанемы [y:] і [ʏ] – гэта лабіялізаваныя галосныя пярэдняга рада верхняга пад’ёму. Яны адрозніваюцца адзін ад аднаго даўжынёю і якасцю. Фанема [y:] – доўгі закрыты галосны, а фанема [ʏ] – кароткі адкрыты галосны. У беларускай мове аналогіі такім фанемам няма. Нямецкія галосныя фанемы [y:] і [ʏ] графічна абазначаюцца літарамі: **ü** (*Trüffel* – *труфель* (РБС-37), *Hülse* – *гільза* (РБС-37)), **üh** (у даследуемых даведніках нямецкіх запазычанняў не зафіксавана), **y** ў запазычаных словах (*Glyzerin* – *гліцэрын* (РБС-37), *Dysenterie* – *дэзэнтэрыя* (РБС-37)). У беларускай мове дадзеныя фанемы мелі некалькі варыянтаў субстытутаў: з прэпазіцыйным цвёрдым зычным **y** – *фуганак* (РБС-37) < *Fügebank*, *штурмаваць* (РБС-37) < *stürmen*, *брудэршафт* (РБС-37) < *Brüderschaft*, *грундэр* (РБС-37) < *Gründer*, *груца* (БРС-26) < *Grütze*, **ы** – *тынк* (БРС-26, НБМС-21, БРС-25) < *Tünche*, з прэпазіцыйным мяккім зычным **y** – *дзюна* (РБС-37) < *Düne*, *флюгер* (РБС-37) < *Flügel*, **i** – *гільза* (РБС-37) < *Hülse*.

Нямецкія галосныя фанемы [ø:] і [œ] – гэта лабіялізаваныя галосныя пярэдняга рада сярэдняга пад’ёму языка. Яны адрозніваюцца адзін ад аднаго даўжынёю і якасцю. Фанема [ø:] – доўгі закрыты галосны, а фанема [œ] – кароткі адкрыты галосны. У беларускай мове аналогіі гэтым фанемам няма. Нямецкія галосныя фанемы [ø:] і [œ] графічна абазначаюцца літарамі: **ö** (*Stöpsel* – *штэпсель* (РБС-37)), **öh** (у даследуемых даведніках нямецкіх запазычанняў не зафіксавана), **oe** – часцей у словах галандскага паходжання (*roeper* – *рупар* (РБС-37), *sloep* – *шлюпка* (РБС-37)), **eu** – у словах, запазычаных з французскай мовы (у даследуемых даведніках нямецкіх запазычанняў не зафіксавана). У беларускай мове гэтыя фанемы мелі некалькі варыянтаў субстытутаў: **ё** – *афіцыёз* (РБС-37) < *Offiziös*, **э** – *рэнтген* (РБС-37) < *W. Roentgen*, **y** – *рупар* (РБС-37) < *roeper*, **буй** (РБС-37) < *гал.* *boei*, **э** – *штэпсель* (РБС-37) < *Stöpsel*, **y** – *шлюпка* (РБС-37) < *sloep*.

У нямецкай мове ёсць адзін рэдукаваны (нейтральны) галосны [ə]. Гэта кароткі нелабіялізаваны галосны сярэдняга рада сярэдняга пад'ёму, які мае няпэўны тэмбр, сярэдні паміж [œ] і [ɛ]. Нямецкае [ə] пазіцыйна абмежавана і вымаўляецца толькі ў ненаціскных марфемах: флексіях, суфіксах і ў прэфіксах *be-* і *ge-*. Нямецкае [ə] ў беларускай мове перадаецца наступнымі субстытутамі: **а** – *гандаль* (БРС-26, РБС-37, МБС-20, БРС-25 < *Handel*, *гэбаль* (РБС-37) < *Hebel*, *клеістар* (РБС-37) < *Kleister*, *пляістар* (БРС-26, НБМС-21) < *Pflaster*, *штэмпаль* (МБС-20) < *Stempel*, **э** – *гандэль* (НБМС-21) < *Handel*, *грундэр* (РБС-37) < *Gründer*, *гэбэль* (НБМС-21) < *Hebel*, *шпіндэль* (РБС-37) < *Spindel*, **е** – *грэйфер* (РБС-37) < *Greifer*, *гэбель* (БРС-26) < *Hebel*, *флюгер* (РБС-37) < *Flügel*, *штэйгер* (РБС-37) < *Steiger*, *штэмпель* (РБС-37, БРС-26) < *Stempel*, **ё** – *канёр* (РБС-37) < *Kärper*, **у** – *кронцыркуль* (РБС-37) < *Kronzirkel*, **і** – *рашпіль* (РБС-37) < *Raspel*, **ы** – *пластыр* (РБС-37) < *Pflaster*.

У нямецкай мове адрозніваюць як фанемы тры дыфтонгі – [ae], [ao], [Oø]. Дыфтонгі ў нямецкай мове функцыянуюць як адна моўная адзінка, адна фанема. Першы галосны дыфтонга націскны і вымаўляецца выразна, другі галосны ненаціскны і недастаткова ясны па якасці. У беларускай мове дыфтонгаў як фанем няма.

Нямецкія дыфтонгі перадаюцца непаслядоўна. Дыфтонг [ae], які графічна абазначаецца спалучэннем літар **ei** (*грэйфер* (РБС-37) – *Greifer*, *клеістар* (РБС-37) – *Kleister*), **ai** (*Дрэзіна* – *дрэзіна* (РБС-37)), **eu** (у даследуемых даведніках нямецкія запазычанні не зафіксаваны), **au** (у даследуемых даведніках нямецкія запазычанні не зафіксаваны), пры адаптацыі ў беларускай мове графічна перадаецца літарамі: **э** – *дрэзіна* (РБС-37) < *Draisine* (субстытут **э** ўзнік у выніку варыянтнасці вымаўлення слова *Draisine* ў нямецкай мове: [drae'zi:nə] ці [dre'zi:nə]), **ей** – *клеістар* (РБС-37) < *Kleister*, *шлейф* (РБС-37) < *Schleife*, **эй** – *крэйда* (БРС-26, РБС-37, МНС-20, НБМС-21) < *Kreide*, *грэйфер* (РБС-37) < *Greifer*, *прэйскурант* (РБС-37) < *Preiskurant*, *рэйтузы* (РБС-37) < *Reithosen*, *штэйгер* (РБС-37) < *Steiger*), **а** – *траляваць* (БРС-26) < *treilen*, **ай** – *шайба* (РБС-37) < *Scheibe*. Адаптацыя дыфтонга [ae] і яго графічных дублетаў **ei**, **ai** стварыла ў беларускай мове варыятыўны рад. Графічныя варыянты **эй** і **ей** былі арыентаваны на вымаўленне дыфтонга ў мове-крыніцы, напрыклад: *кранштэйн* (РБС-37) < *Kragstein*, *лейтматыў* (РБС-37) < *Leitmotiv*, *портвейн* (РБС-37) < *Portwein*, *рэйс* (РБС-37) < *Reise*, *яфрэйтар* (РБС-37) < *Gefreite*. Нягледзячы на колькасць субстытуцый, дыфтонг [ae] стабілізуецца ў беларускай мове пач. 20 ст. у варыянты **эй** і **ей**, якія пераважаюць ва ўсіх даследаваных крыніцах.

Нямецкі дыфтонг [ao], графічна абазначаецца дыграфам **au** (*Шлагбаум* – *шлагбаум* (РБС-37), *Шауфель* – *шупель* (БРС-26)) і ў структуры беларускіх слоў нямецкага паходжання перадаецца субстытутамі: **аў** – *аўтарытэт* (РБС-37) < *Autorität*, *маўзер* (РБС-37) < *Mauser*, **ау** – *гауптвахта* (БРС-26, РБС-37) < *Hauptwache*, *шлагбаум* (РБС-37) < *Schlagbaum*, *страус* (РБС-37) < *Strauss*, *пакгауз* (РБС-37) < *Packhaus*, **о** – *лобзік* (РБС-37) < *Laubsage*, **а** – *рабаваць* (БРС-26, НБМС-21, БРС-25) < *rauben*, **у** – *струбынка* (РБС-37) < *Schraubzwinge*, *шупель* (БРС-26) < *Schaufel*. Варыянт **ау** быў арыентаваны на транслітарацыю дыфтонга; варыянт **аў** узнік як вынік дзеяння нормаў беларускага правапісу. Перадача дыфтонга [ao] беларускімі гукамі [o], [a], [y] адлюстроўвала нераўнамернасць працэсу фанетычнай адаптацыі германізмаў.

Дыфтонг [Oø] – графічнае абазначэнне **eu** (*Цэйггауз* – *цэйггауз* (РБС-37), *Неўтралітэт* – *нейтралітэт* (РБС-37)), **äu** (у даследуемых даведніках нямецкія запазычанні не зафіксаваны) – мае ў беларускай мове наступныя графічныя адпаведнікі: **ей** – *нейзільбер* (РБС-37) < *Neusilber*, *нейтралітэт* (РБС-37) < *Neutralität*, **еє** – *фээрверк* (РБС-37) < *Feuerwerker*, **эй** – *цэйггауз* (РБС-37) < *Zeughaus*, **ю** – *шлюз* (РБС-37) < *Schleuse*.

Спалучэнне галосных – нехарактэрная з’ява для беларускай мовы, таму да рэформы 1933 г. не існавала адзінай нормы для правапісу злучэнняў галосных у запазычаных словах. Пасля рэформы 1933 г. замацаваннем традыцый, якія склаліся ў папярэднія гады пісьмовай практыкі, было адлюстраванне акання ў правапісе злучэнняў галосных, у выніку чаго [iо], не пад націскам перадаецца на пісьме літарамі **ія, ыя**, а пад націскам – літарамі **іё, ыё**: *Offiziös – афіцыёз (РБС-37)*, *Assänisation – асенізацыя (РБС-37)*, *Diversion – дыверсія (РБС-37)*, *Melchior – мельхіёр (РБС-37)*, *violet – фіялетава (РБС-37)*, *Spion – шпіён (РБС-37)*. Зафіксаваны толькі адзін прыклад перадачы злучэнняў галосных [iо] літарамі **ыя**: *Priorität – прыарытэт (РБС-37)*.

Спалучэнне [ia] перадаецца літарамі **ія, ыя**: *Offiziant – афіцыянт (РБС-37)*, *Vegetarianer – вегетарыянец (РБС-37)*, *Pavian – павіян (РБС-37)*, *Proviant – правіян (РБС-37)*, *Foliant – фаліян (РБС-37)*. Зафіксаваны толькі адзін прыклад, у якім спалучэнне [ia] графічна перадавалася праз **ia**: *Klavatur – клаватура (РБС-37)*.

Пры адаптацыі фанем, нехарактэрных сістэме мовы-рэцыпіента, рабіліся спробы як мага дакладней падабраць да гэтых фанем фанетычныя адпаведнікі, што і выклікала вялікую варыянтнасць. Так, у сістэме вакалізму зафіксаваны варыянты перадачы нямецкіх галосных наступнымі беларускімі субстытутамі: *брыгадзір (РБС-37)* або *брыгадыр (ПРБС-24)* < *Brigadier, памяралец (БРС-26)* або *памералец (РБС-37)* < *Pomeranze, гандаль (БРС-26, РБС-37, МБС-20, БРС-25)* або *гандэль (НБМС-21)* < *Handel, гэбель (БРС-26)* або *гэбаль (РБС-37)* або *гэбэль (НБМС-21)* < *Hebel, пляйстар (БРС-26, НБМС-21)* або *пластыр (РБС-37)* < *Pflaster*. Згодна з правіламі, якія існавалі да 1933 г., захоўвалася цвёрдасць зычных перад галосным [e]: *абонэнт (ПРБС-24)*, *адрэсат (ПРБС-24, МБС-20)*, *агэнтура (ПРБС-24)*, *вэксаль (БРС-26)* *штэмпаль (МБС-20)*, *штэмпель (БРС-26)*, *ювэлір (МНС-20)*, *фэльчар (БРС-26)*, рэформа 1933 г. унесла змены ў перадачу фанем [e:], [ε] і [ε:]: *абонент (РБС-37)*, *адрасат (РБС-37)*, *агэнтура (РБС-37)*, *вексель (РБС-37)*, *штэмпель (РБС-37)*, *ювелір (РБС-37)*, *фельчар (РБС-37)*.

Варыятыўнасць у перадачы нямецкіх галосных беларускімі адпаведнікамі адлюстроўвае правапісны разнабой моўнай сістэмы пачатку 20 ст.

Агульнымі рысамі для беларускіх і нямецкіх галосных з’яўляецца наяўнасць такіх характарыстык, як рад, пад’ём і лабіялізацыя. Нямецкія галосныя, у адрозненне ад беларускіх, характарызуюцца даўжынёю. У нямецкай фанетычнай сістэме ёсць дыфтонгі, як самастойныя фанемы, якім ў беларускай мове могуць адпавядаць ці то злучэнні галосных, ці то асобныя фанемы. У сістэме фанем нямецкай мовы ёсць такія галосныя, якія не маюць адпаведнікаў у сістэме фанем беларускай мовы (умляуцы, дыфтонгі), што паслужыла прычынай з’яўлення варыянтнасці пры перадачы германізмаў у беларускай мове. Большая частка слоў, запазычаных з германскай групы моў, у той ці іншай меры была прыстасавана да фанетычнай сістэмы беларускай мовы.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Байкоў, М. Беларуска-расійскі слоўнік / М. Байкоў, С. Некрашэвіч. – Мінск : 1926 (факсімільнае перавыд.: Мінск, 1993). – 356 с.
2. Гарэцкі, М. Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік / Максім Гарэцкі. – Вільня : Кн. выд-ва, 1921.
3. Гарэцкі, М. Маскоўска-беларускі слоўнік / М. і Г. Гарэцкія. – Выд. 2-е, з папр. і вялікімі дадаткамі. – Вільня, 1920. – 146 с.
4. Байкоў, М. Практычны расійска-беларускі слоўнік / М. Байкоў – Мінск, 1924.
5. Руска-беларускі слоўнік / АН БССР, Ін-т літ, мастацтва і мовы. – Мн. : Выд-ва АН БССР, 1937. – 495 с.

6. Мальцева, Т. А. 2004. Французские заимствования в белорусском языке / Т. А. Мальцева. – Мінск. БГУ, 2004. – 329 с.
7. Булыка, А. М. Лексічныя запазычаны ў беларускай мове XIV – XVIII стст. / А. М. Булыка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1980. – 256 с. ; Булыка, А.М. Слоўнік іншамовных слоў: У 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск : БелЭн, 1999. – 736 с.
8. Норк, О. Фонетика немецкого языка / О.А. Норк, Н. А. Милукова. Практ. пособие для учителей сред. школы – М. : Просвещение, 1976. – 143 с.
9. Der Duden in 12 Bänder. Aussprachewörterbuch. Band 6. – Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich : Dudenverlag, 1997. – 840 S.

Kozlyanko L.N. The vocalism of Byelorussian and German languages and lexicographical practice (on the basis of the dictionaries of the first half of the XX century)

The article presents the comparative analysis of German and Byelorussian phonetic systems on the basis of Byelorussian dictionaries of the first half of the XX century. The author studies vocal substitution means in German lexical loan-units with the aim to generalize the practical approaches to the lexicographical description of germanisms.